

«Пострадянський простір»: соціальна реальність чи політичне кліше?

Статтю присвячено постановці проблеми про легітимність застосування визначення «пострадянський простір» для країн, які виникли на території колишнього СРСР; запропоновано перелік параметрів і критеріїв, потрібних для класифікації соціальних систем і визначення їхніх соціальних і політичних траєкторій, наведено попередню оцінку стану і соціальних траєкторій різних країн з т.зв. «пострадянського простору», зроблено попередній висновок про суттєві методичні обмеження застосування терміну «пострадянський простір/пострадянські країни» в соціальних науках.

За тридцять років, які минули з моменту колапсу СРСР¹ на територіях і в суспільствах, які склали колишню імперію, відбулася низка яскравих і важливих змін. По-перше, ми маємо справу з іншим поколінням людей – провідні позиції в соціумі сьогодні мають люди, які соціалізувались у нових суверенних державах переважно після 1991 року, вони формують соціальні нормативи і колективні цінності, впливають на суспільні думки і розподіл колективних інтересів, входять до керування соціальними і державними інституціями. Отже, наразі ми маємо в усіх сенсах – демографічному, соціальному, цивільному, комунікативному, економічному, технологічному, політичному - інші суспільства.

Знесений пам'ятник Леніну в Одеській обл., січень 2015.

Зміни, які протягом 30 років відбувалися на територіях колишньої радянської імперії, були гетерогенними в просторі і часі – різні групи, спільноти і суспільства з різною швидкістю та

---

¹ Dallin, A. (1992). Causes of the Collapse of the USSR. *Post-Soviet Affairs*, 8(4), 279-302.

інтенсивністю змінювали свою структуру, функції, уявлення про свої персональні і колективні права і свободи, соціальні комунікації, в тому числі, економічні відносини, нерівномірно запроваджували різні моделі прийняття колективних рішень та зрештою формували неоднакові управлінські, тобто політичні практики².

З одного боку, логічним було б припустити, що масштабний експеримент соціального конструювання – радянське «формування нової соціальної сутності радянської людини», з тривалим застосуванням насильницького репресивного інструментарію, - міг призвести до суттєвої уніфікації, як радянського суспільства взагалі, так і суспільств окремих країн-колишніх радянських союзних республік.

І у всякому разі, різні суспільства з простору колишнього СРСР мали б стикатися з тотожними чи майже однаковими проблемами і викликами на шляху пост-імперських трансформацій, - як при переформатуванні соціальних структур (що їх можна визначити терміном «пострадянські трансформації»), так і при змінах соціальних комунікації (до яких можна з певними зауваженнями застосувати визначення «декомунізація»).

Все це мало б призвести до тотожності чи принаймні істотної близькості соціальних траєкторій різних країн, які виникли на уламках СРСР, і отже до приблизно однакових результатів трансформацій. І це було б коректною методичною підставою поєднувати всі ці країни в одну класифікаційну категорію, аналізувати явища і процеси, які в них відбуваються, за тотожними лекалами, пропонувати тотожні методи усунення фактично однакових проблем тощо.

В рамках такого припущення і було введено термін «пострадянський простір»/«пострадянські країни»³. Багато хто, в тому числі і політичні аналітики, і соціальні науковці використовуює його і досі, через тридцять років після колапсу СРСР. Втім, насправді, варто поставити питання про те, наскільки методично коректним і обґрунтованим є його застосування.

Якщо ми говоримо про методично коректні класифікації, ми маємо говорити про критерії і параметри, за якими досліджуваний об'єкт, процес, явище чи система можуть бути віднесені до відповідної категорії. Це правило стосується і політичних наук.

Метою цієї статті є наведення параметрів і критеріїв, потрібних для класифікації соціальних систем, оцінка стану і соціальних траєкторій країн т.зв. «пострадянського простору», і визначення коректності вживання такого терміну – як взагалі, так і в окремих галузях соціальних наук.

Загальні методичні зауваження

Припущення про схожість соціальних траєкторій і результатів соціальних трансформацій в усіх країнах-колишніх «радянських союзних республіках» не відповідає спостереженням: в більшості спостережуваних випадків це не зовсім так, а в окремих випадках – зовсім не так.

Суспільства різних країн-колишніх радянських республік, а іноді і окремі спільноти чи групи цих суспільств, розвивалися по-різному. Якщо відмовитися від імперської оптики і не

---

² Amsler, S. (2007). *Theorising social change in Post-Soviet countries: critical approaches*. Peter Lang.

³ Kobrinskaya, I. (2007). *The post-Soviet space: from the USSR to the Commonwealth of Independent States and beyond*. In *The CIS, the EU and Russia* (pp. 13-21). Palgrave Macmillan, London.

вимірювати «середні показники» через призму Росії, а найчастіше і взагалі лише Москви, ці відмінності можна чітко побачити.

Різні суспільства, а в окремих випадках навіть різні спільноти окремих суспільств, по-різному реагували на соціальні трансформації, перебували під різними зовнішніми впливами і неоднаково на ці впливи реагували.

Так сталося через низку причин, зокрема тому, що різні суспільства і спільноти мали різні соціальні «стартові умови» - історично зумовлені притаманні соціальні структури⁴, які зберіглися під тиском багаторічного радянського соціального інжинірингу. А також тому, що для розбудови нової, постімперської ідентичності⁵ в різних країнах було використано різні наративи⁶.

Можна припустити, що наявність різноманіття соціальних структур є пов'язаною з відмінними патернами землекористування і урбанізації, що спричинило різноманіття реакцій локальних спільнот на радянські зусилля з соціального інжинірингу.

Принципово відмінні способи організації та управління середовищем – наприклад, хуторські-містечкова система організації суспільного простору Білорусі, взаємопов'язані мережі сільських громад, розгалужена мережа містечок і мегаполісів з історично успадкованими патернами урбаністичної культури, яка притаманна Україні, чи сукупність штучних вертикально керованих мегаполісів без історично притаманних патернів урбаністичної культури, відокремлена від сукупності атомізованих колективістських сільських громад, характерна для РФ, - продукують різні за своєю сталістю і адаптивною спроможністю соціальні структури, в залежності від наявної соціальної щільності, зв'язності і комунікацій.

Також і наративи, які були базовими при формуванні нової постімперської ідентичності, в різних країнах були неоднаковими.

Якщо в більшості «колишніх республік» нова ідентичність формувалася під впливом національно-визвольного наративу різного ступеню партикулярності, в залежності від властивих розподілів етнічних, релігійних, мовних, культурних параметрів, ідеологічних впливів та практик розподілу важливих ресурсів⁷, то в Білорусі та РФ початку 1990-х перевагу було надано більш універсалістським наративам. Як ми переконались пізніше, це була лише пауза: від 2000-х домінуючою стала концепція «руського міра», що проголошує Росію окремою цивілізацією із наступними партикулярістськими висновками.

В Білорусі національно-визвольний наратив залишився поширеним серед нечисленних соціальних груп, а натомість на формування нової ідентичності вплинув наратив дистрибутивної соціальної справедливості в патерналістському суспільстві. Це віддзеркалилося в довгостроковій політиці соціально-економічного популіста Олександра Лукашенка, і зрештою призвело до поточного результату – виникнення делегітимізованої

---

⁴ Nadel, S. F. (2013). *The theory of social structure*. Routledge.

⁵ Isaacs, R., & Polese, A. (2016). *Nation-building and identity in the Post-Soviet space: New tools and approaches*. Routledge.

⁶ Taylor, S. (2009). *Narratives of identity and place*. Routledge.

⁷ Woodward, K. (2003). *Understanding identity*. Hodder Arnold.

диктатури, яка за допомогою терористичних інструментів керує заляканим суспільством в стані активної атомізації, а також до фактичної втрати незалежності.

В РФ національно-визвольний наратив певний час намагався розвиватися в конкурентному середовищі, але зрештою був фактично маргіналізованим і разом з іншими наративами поступився на користь наративу імперської величі і ресентименту. Політика Володимира Путіна, в якій використані методи як соціально-економічного, так і культурного популізму, є одночасно віддзеркаленням та рушійною силою такого процесу. Сьогоднішня авторитарно-корпоративістська управлінська модель та агресивна неоімперська політика РФ цілком відповідають такому способу розбудови нової ідентичності в атомізованому суспільстві із деформованим конструктом колективності та порушеною здатністю до самоорганізації.

Таким чином, навіть на перший погляд такі «близькі» за етнічними, релігійними і культурними параметрами країни, як Україна, Білорусь та РФ, не демонструють тотожності фундаментальних процесів, які впливають на їхні соціальні і політичні траєкторії. Навіть в цих ніби схожих країнах можна спостерігати різну здатність до формування малих груп, різні способи міжгрупової взаємодії та взаємодії з великими спільнотами, різноманіття уявлень про свої права і свободи, різні патерни прийняття колективних рішень, що зрештою зумовлює різні політичні моделі і соціальні траєкторії.

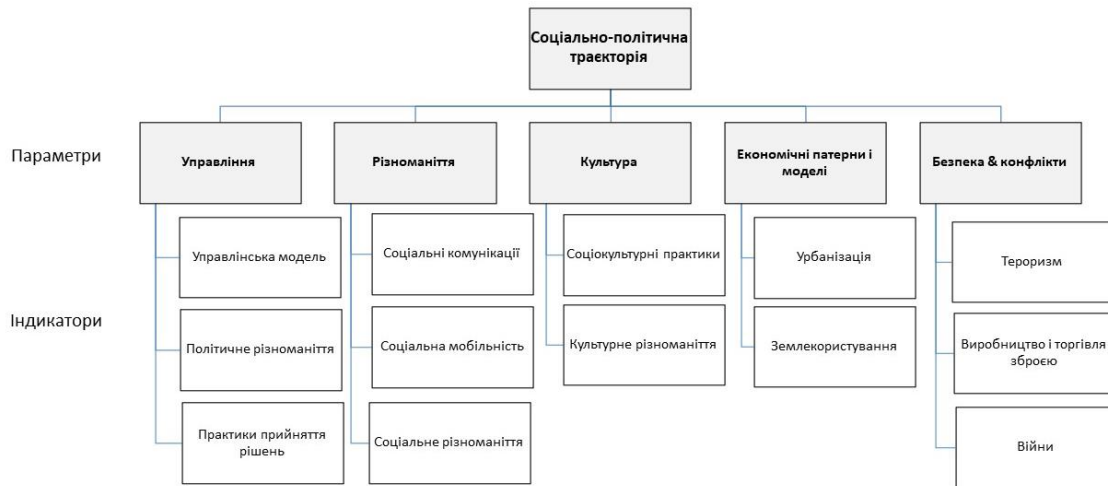

Розподіл «пострадянських країн»: Балтійські країни (Латвія, Литва, Естонія), країни Східної Європи (Білорусь, Молдова, Україна), країни Центральної Азії (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), Закавказзя (Вірменія, Азербайджан, Грузія) та Євразії (РФ) – географічні кластери.

Наведені відмінності ще більш яскравим чином проявляються, якщо взяти до уваги все різноманіття країн «колишнього СРСР».

Соціальні траєкторії: параметри та індикатори

Для коректного аналізу класифікаційних критеріїв варто розглянути структуру параметрів та індикаторів, що впливають на соціальні траєкторії⁸ суспільств і держав.

Параметри, потрібні для визначення соціальних і політичних траєкторій.

Запропонована композиція параметрів не є універсальною чи вичерпною, і вона може бути модифікована або вдосконалена. При цьому, будь-яка такого роду композиція має, по-перше, віддзеркалювати зміни кількох наборів взаємопов'язаних і взаємообумовлених показників: соціальних (структури і функцій спільнот), цивільних (усвідомлення своїх прав і свобод), комунікативних (різноманітних соціальних відношень, як наприклад, культурних, економічних тощо) та політичних (практики прийняття колективних рішень та способи управління). Крім того, така композиція має базуватися на наявних та доступних даних спостережень та вимірювань станів соціальної системи, оперувати наборами взаємопов'язаних даних з відомими та контрольованими показниками коректності, точності, достовірності та застосовуваності.

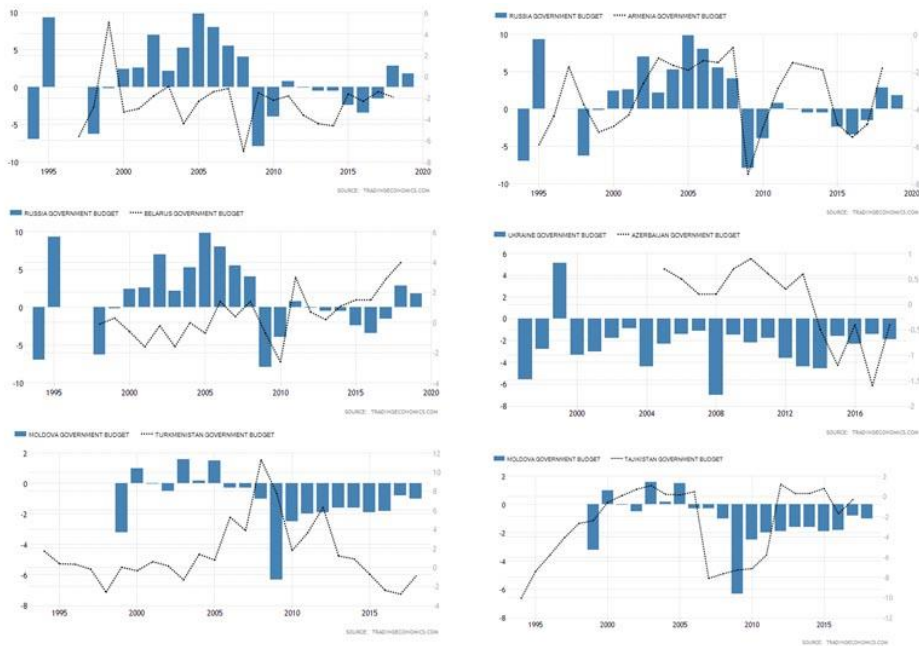
В даному випадку використано набори даних, що їх можна отримати з національних та міжнародних статистичних джерел в багаторічній динаміці.

Порівняльний аналіз кількісних показників такого роду дозволяє поставити під ґрунтовний сумнів тезу про спільну чи навіть взаємообумовлену еволюцію суспільств в країнах-колишніх республіках СРСР, принаймні в останні 20 років.

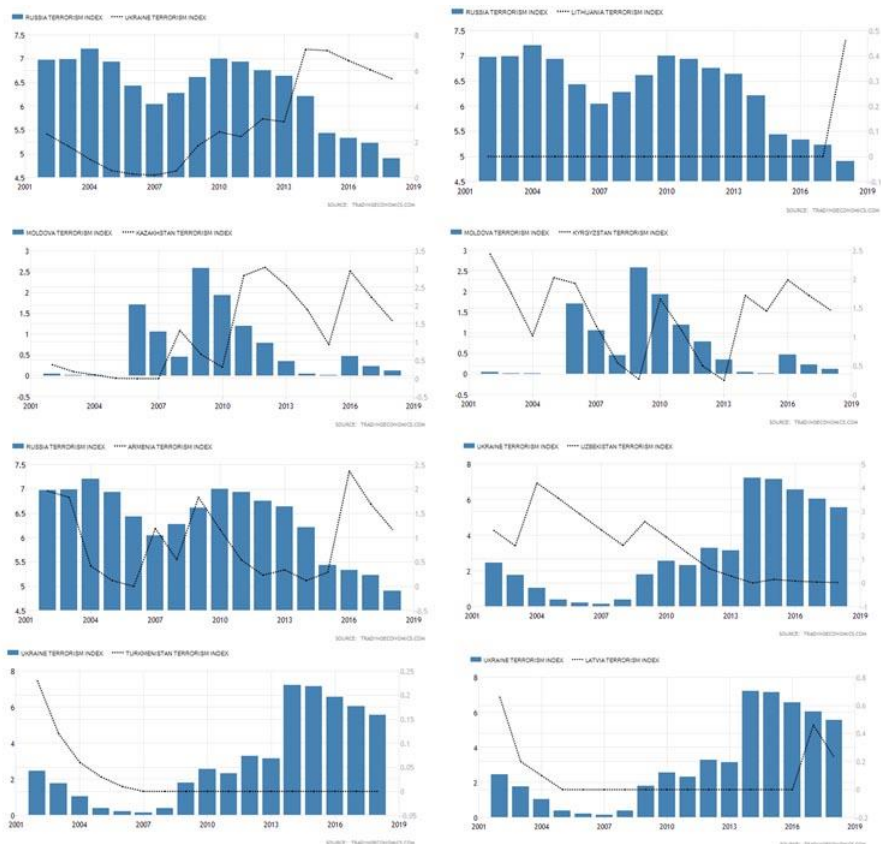
Більшість розподілів кількісних показників не демонструють стабільних значущих кореляцій на значних часових періодах.

При цьому, окремі розподіли демонструють кореляції з регіональними трендами та певним чином віддзеркалюють впливи глобальних і регіональних тенденцій, але не складають якоїсь чітко статистично визначеної сукупності між собою.

⁸ O'Leary, T., & Williams, T. (2012). Managing the social trajectory: a practice perspective on project management. IEEE Transactions on Engineering Management, 60(3), 566-580.

Порівняння динаміки урядових бюджетів Азербайджану, Казахстану, Киргизстану, Молдови, РФ, Таджикистану, Туркменістану, України, 1991-2018.

Динаміка показників терористичної активності у Вірменії, Казахстані, Киргизстані, Латвії, Литві, РФ, Туркменістані, Узбекистані, Україні, 1991-2018.

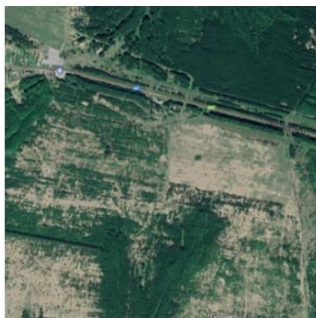
Ще яскравішим є результати порівняння безпекових показників, зокрема, терористичної активності, кількості зовнішніх і внутрішніх конфліктів, до яких було залучено різні країни як на інституціональному, так і не-інституціональному рівні.

Виявлена різниця показує не лише різницю політичних моделей різних країн, але і віддзеркалює параметри економічної, політичної, цивільної, релігійно-етнічної рівності в різних суспільствах, а також рівні мілітаризації та радикалізації різних спільнот.

Більш детальний аналіз порівняльних розподілів безпекових показників також дозволить виявити основні чинники впливів та способи реагування на джерела загроз, притаманні різним спільнотам.

Інтегрованим показником характерних наборів соціокультурних практик в певному суспільстві можна вважати патерни землекористування⁹. Найбільш розповсюджені в тій чи іншій країні набори класів землекористування зазвичай віддзеркалюють практики господарювання, розподілу ресурсів, розподіл населення, інфраструктурну зв'язність, соціокультурні практики цього суспільства та окремих локальних спільнот. А еволюція землекористування, відповідно, відбиває соціальну, культурну та політичну еволюцію спільнот, зумовлену як внутрішніми, так і зовнішніми впливами.

Typical Land-Use Patterns

Russia:
not-groomed forests, abandoned fields & gardens, small villages with no active housekeeping

Ukraine:
big farm's fields, small forests, local rivers & reservoirs, small towns with active housekeeping and lots of personal gardens

Belarus:
well-groomed forests, well-cultivated fields, small villages with active housekeeping and lots of personal gardens

Moldova:
well-groomed small forests, well-cultivated gardens, small towns & villages with active housekeeping

Порівняння характерних патернів землекористування в Білорусі, Молдові, РФ, Україні, 2018.

Якщо за часів СРСР землекористування контролювалося централізовано через вертикально керовану систему «колективних» та «радянських» господарств, і різниця патернів була зумовлена переважно кліматичним різноманіттям регіонів, то за 30 років, що минули з колапсу радянської системи в окремих державах землекористування зазнало істотних змін, і

⁹ Briassoulis, H. (2009). Factors influencing land-use and land-cover change. Land cover, land use and the global change, encyclopaedia of life support systems (EOLSS), 1, 126-146.

було сформовано окремі патерни в кожному суспільстві¹⁰, які віддзеркалюють локальні соціальні і культурні особливості і відмінності.

Порівняння сучасних патернів землекористування у відносно близьких за кліматичними характеристиками регіонах в Білорусі, Молдові, РФ, Україні дозволяє побачити відмінності, пов'язані не лише з відмінностями локальних ландшафтних параметрів, але і з соціальними, демографічними, економічними та політичними факторами.

За усталеним розподілом панівних класів землекористування, очевидно ми маємо справу з різними типами спільнот, які характеризуються різними соціальними, цивільними, комунікативними (зокрема, економічними) та політичними параметрами¹¹.

Отже, у своїй загальній сукупності показники, що мають віддзеркалювати соціальні і політичні еволюції різних суспільств, не демонструють усталених спільних залежностей, які б дозволяли відокремити аналізовані суспільства в одну класифікаційну групу.

Це ставить під ґрунтовний сумнів припущення про тотожність чи принаймні істотну близькість соціальних траєкторій різних країн, які виникли на уламках СРСР, і отже очікування приблизно однакових результатів пострадянських і посткомуністичних трансформацій.

В контексті аналізу наведених показників варто зауважити, що точність і достовірність первинних даних в різних країнах є різною. Наприклад, майже всі дані соціо-економічного характеру, надані РФ починаючи з 2011-2012 містять ознаки маніпуляцій, а починаючи з 2014-2015 – фальсифікацій (як то багаторазовий перегляд методик підрахунку чи «засекречування» даних про військові бюджети і воєнні втрати). Так само, виникають питання щодо точності і достовірності даних стосовно Білорусі в період після 2020, та Туркменістану. Причому проблема полягає не стільки в недостатній точності, а в тому, що через системні маніпуляції методиками і фальсифікації в деяких випадках не є можливим визначити ступінь достовірності даних. Це потрібно враховувати при аналізі інтегрованих показників.

Варто також зазначити, що загальновідомі інтегровані індекси людського і економічного розвитку¹², прав і свобод¹³, рівності¹⁴, корупції¹⁵ чи демократії¹⁶, які є проблемно-орієнтованими узагальненнями наведених параметрів і індикаторів, також демонструють

---

¹⁰ Openko, I., Kostyuchenko, Y. V., Tykhenko, R., Shevchenko, O., Tsvyakh, O., Ievsiukov, T., & Deineha, M. (2020). Mathematical modelling of postindustrial land use value in the big cities in Ukraine. *International Journal of Mathematical, Engineering and Management Sciences*, 5(2), 260-271.

¹¹ Amici, V., Maccherini, S., Santi, E., Torri, D., Vergari, F., & Del Monte, M. (2017). Long-term patterns of change in a vanishing cultural landscape: A GIS-based assessment. *Ecological Informatics*, 37, 38-51.

¹² McGillivray, M., & Noorbakhsh, F. (2007). Composite indexes of human well-being: Past, present and future. In *Human Well-Being* (pp. 113-134). Palgrave Macmillan, London.

¹³ Kešeljević, A. (2007). Indexes of economic freedom—An outline and open issues. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, 25(2), 223-243.

¹⁴ Borowski, K. (2018). Testing 65 equity indexes for normal distribution of returns. *Journal of Economics & Management*, 34, 5-38.

¹⁵ Zouaoui, A., Al Qudah, A., & Ben-Arab, M. (2017). World corruption perception index analysis. *Research Journal of Finance and Accounting*, 8(24).

¹⁶ Knutsen, C. H. (2010). Measuring effective democracy. *International Political Science Review*, 31(2), 109-128.

питому різницю для різних країн. Навіть неоднозначно інтерпретований¹⁷ підхід Хофстеде¹⁸ до визначення культурних характеристик, відносить різні країни до різних «цивілізаційних кластерів».

Втім, при цьому варто пам'ятати, що дані для частини держав, що входили до складу СРСР, було отримано поза стандартною методикою дослідження культурних вимірів, і характеризувались самим Хофстеде як індикативні, дослівно *educated guess*, або ж інформована здогадка. Спроба порівняти показники у непрямий спосіб, вивести їх з результатів інших досліджень, несумісних з концептом культурних вимірів, призводять до контраверсійних результатів.

Зокрема, однаково довіряючи даним різних авторів, Україну можна віднести до країн з високим або низьким уникненням невизначеності, високою або низькою дистанцією влади, помістити в кластер з Молдовою і Білоруссю, або з Литвою і Ірландією.

Питання належності національної культури до кластера можна розкрити науково коректно, лише провівши кроскультурне дослідження за стандартною методикою, спільною для країн-учасниць. Для точного опису кластера вистачить шести вимірів (6D-модель), які ми знаходимо в пізніх розробках Хофстеде, або слабко еквівалентних ним. Кластеризація за меншою кількістю вимірів, зокрема 2D-модель Світового дослідження цінностей, не дає достатньої точності.

Наративи та конфлікти ідентичностей. Короткий огляд

Збереження єдності держав, їх подальші конструктивні стосунки, потребують запровадження спільного знаменника у розумінні ряду історичних подій, зокрема чинників, що привели до розпаду Російської імперії в 1917, створення СРСР та його самоліквідації. Символічний ресурс як джерело легітимності держави, її права на певні території та представництво певних спільнот, потребує визначеної політики ідентичностей. Ми обмежимося вибірковою оглядом поширених наративів, зазначаючи, що їхній детальний порівняльний аналіз є предметом окремого дослідження.

Російська Федерація: Імперські наративи, що підкріплюють претензії на символічну спадщину СРСР

Серед панівних наративів, які впливають на формування колективної ідентичності мешканців РФ, можна виділити кілька базових.

1. СРСР був утворений легітимно, всі республіки приєдналися до нього добровільно, а не внаслідок військових дій та/або спецоперацій. Основну роль в подіях 1917-1922 зіграла громадянська війна між росіянами («білими» та «червоними»), а всі інші політичні рухи та військові дії мали маргінальне значення.
2. Особлива, системоутворююча роль належить «Великій Вітчизняній Війні», що суперечить прийнятому в світі концепту Другої Світової. Таким чином перебільшується роль Росії в цій війні, відповідно применшується роль західних союзників, та інших

---

¹⁷ Пушкар, В. (2021). Світові цінності: альтернативна географія. Social Transformation Sentinel, Vol 2, Issue 1, 31-40.

¹⁸ Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. Online readings in psychology and culture, 2(1), 2307-0919.

республік СРСР. Війна практично дорівнює перемозі 1945, при тому ігнорується чи навіть заперечується колаборантство СРСР і Райху підчас окупації Польщі, нищівні поразки 1941-1942, і масова добровільна здача совітських військових у полон. Применшується або ігнорується участь росіян у бойових діях проти СРСР. Висновок коротко сформульовано у популярному гаслі «*можемо повторити*», тобто, повторити військові дії в Східній і Центральній Європі, захистити свою сферу впливу аж до самої Німеччини шляхом військових дій.

3. Президент РФ Путін проголошує розпад СРСР головною геополітичною катастрофою ХХ сторіччя. Практичним сенсом такої позиції є претензії на сферу впливу в межах кордонів СРСР, а в ряді випадків і за його межами. Згортаються права автономій РФ, які гарантувались при її створенні. Наступ на культурні права меншин і корінних народів в ряді випадків переходить червоні лінії, яких дотримувались навіть в совітську добу (одним з прикладів є ситуація Татарстану). Федералізм як принцип державного устрою лишається в РФ переважно на рівні назви; йому на зміну приходить жорстка централізована вертикаль влади. Замість формального визнання національних культур проводиться відверто асиміляційна політика, ліквідуються інституції, що забезпечують культурні права спільнот.
4. Росіяни, українці і білоруси — один народ (сильна версія твердження), або культурно найближчі народи (слабка версія). Основними інструментами просування цього нарративу слугують довільно підібрані історичні факти та художні твори, часто сумнівної якості. Перевірки з точки зору антропології чи соціальної психології гіпотеза не витримує, зокрема відповідно до згаданої вище концепції культурних вимірів.

Починаючи щонайменше з середини 2000-х перелічені нарративи опанували публічний дискурс РФ, підтримуються на інституційному рівні і істотним чином визначають сприйняття значної частини населення РФ.

Україна: Національно-визвольні змагання

Водночас, в Україні поширюються нарративи іншого змісту.

1. Активно просувається інформація про міжнародно визнану державність УНР, утвореної в 1918. Встановлення совітської влади вважається наслідком окупації, а не добровільного приєднання УСРР до союзної угоди, що загалом відповідає історичним фактам.
2. Голодомор 1933, а також два інших епізоди штучно організованого голоду в УСРР, офіційно визнаються актом геноциду українського народу. З наслідками Голодомору віднедавна почали працювати як із колективною травмою. Організаторів штучного голоду визнано злочинцями в судовому порядку. Ці факти суперечать множинним російським версіям, що голоду в Україні не було взагалі, що він був, але з природних причин, і що такий саме голод мав місце в інших республіках.
3. Українська версія історії Другої Світової враховує, що Україна була повністю окупована Райхом, і понесла найтяжчі людські втрати. На окупованих територіях, відповідно до нацистського расового законодавства, відбувався геноцид євреїв (Холокост) та ромів (Параймос). Українці не лише воювали проти Райху, але і вели партизанські дії проти СРСР. Совітська влада несе відповідальність за ряд злочинів

проти людяності протягом Другої Світової, зокрема колективну депортацію кримських татар та інших етнічних груп, а також примусовий обмін населенням з Польщею («операція Вісла»). Отже, російська версія «Великої Перемоги» як триумфу-1945 замість множинних трагедій, що почалися від 1939, для України не є прийнятною. Імперському гаслу «*можемо повторити*» відповідає національне «*ніколи знову*» і поширений мем «*побєдобєсіє*».

4. Відновлення державного суверенітету в 1991 сприймається в Україні як позитивна подія. Але є суттєві розбіжності у сприйманні негативних наслідків розпаду СРСР. В Україні практично існує консенсус, що права меншин і корінних народів мають бути дотримані. Розбіжності стосуються лише співвідношення прав меншин і більшості. Процеси децентралізації, передачі повноважень від центральної влади місцевим громадам, вважаються відповідними історичній традиції самоврядування.

Зауважимо, що в Україні від 1991 підтримувався мораторій на ідентичність. Громадянам не заважали ставати політичними українцями на свій розсуд, але не сильно до того спонукали чи заохочували. Українізація однієї частини населення поєднувалась із зросійщенням іншої; демонстрація лояльності до РФ, знання російської мови ситуативно ставало конкурентною перевагою у бізнесі або при працевлаштуванні. Спроби змінити ситуацію на користь підтримки громадянської ідентичності чергувались із спробами повернути населення до сфери російського впливу.

Однак станом на 2021 громадянська ідентичність набула більшого поширення, ніж всі інші. Виходячи з динаміки процесу, совітська чи інша імперська не має перспектив тривалого збереження в Україні.

Білорусь: Мораторій на ідентичність, дистрибутивна справедливість

Дещо інша сукупність наративів набула поширення в Білорусі.

1. Національно-визвольні наративи витіснені на маргінес; хоча їх поділяє активна меншина громадян, варіант їхнього повернення до мейнстріму розглядається нами як ймовірний. Акцент робиться на збереженні економічних зв'язків з РФ, способів господарювання, запроваджених у совітську добу, соціальному захисті населення та справедливому розподілі суспільного продукту. Окремі ринкові реформи, запроваджені на початку 1990-х, поступово згортались. Разом з ними витіснялась на маргінес і білоруська мова, яка втрачала сферу житку на користь другої державної — російської.
2. Білоруські версія «*Великої Вітчизняної Війни*» в основному повторює російську. Дещо більша увага приділяється білоруським партизанам, що діяли проти Райху на окупованих територіях, та жертвам серед цивільного населення. Версія Другої Світової, що включає незручні для совітів нюанси, набула поширення лише в обмежених колах.
3. Президент Лукашенко в своїх публічних виступах часто підтримував російські наративи, але загалом утримувався від агресивної риторики на адресу інших сусідніх держав. Ситуація зберігала зовнішні ознаки стабільності до виборів 2020, результати яких було явно фальшовано і не визнано більшістю зарубіжних країн. Авторитарна

президентська республіка набуває ознак тоталітарного режиму; водночас посилюється її залежність від РФ.

Інтеграційні процеси на пострадянському просторі за станом на 2021 рік виглядають саме так. Чи може РФ запропонувати іншу модель інтеграції, питання скоріше риторичне.

Литва, Латвія, Естонія: Традиція державництва

Окрему відмінну сукупність складають наративи, поширені в Литві, Латвії та Естонії, позаяк ним притаманні певні ознаки.

1. Заявили про відновлення свого суверенітету, а не проголошення незалежності в 1991 році. Визнали совітський режим окупаційним, а не встановленим добровільно місцевими прихильниками СРСР. Провели реституцію власності, експропрійованої окупантами. Значною мірою зберегли культурну ідентичність; в часи СРСР вважались найбільш економічно розвиненими та заможними. Комуністичну символіку в цих державах заборонено на тих же підставах, що і нацистську.
2. Не мали досвіду штучного голоду, але мали досвід масових репресій та колективних депортацій за етнічною ознакою. В Литві після Другої Світової був активним антисовітський партизанський рух (спільне з Україною, але відмінне від Латвії та Естонії)
3. Претензії РФ на сферу впливу в Балтійських державах було початково відкинуто як необґрунтовані. Попри наявність добре організованих агентів російського впливу і числених російських діаспор (найбільша та найактивніша з них у Латвії), вступили в НАТО і ЄС.

На такому підґрунті базовано колективну ідентичність і інституційну політику цих держав.

***

Таким чином, колективна обрана травма¹⁹ (*chosen trauma*) однієї держави колишнього СРСР за сумісництвом може бути обраною звитягою (*chosen glory*) для іншої²⁰. Різне бачення історії зумовлює різне бачення майбутнього, та ускладнює конструктивну взаємодію в теперішньому. Символічний ресурс в тому числі слугує обґрунтуванням контролю над ресурсом економічним. Конфлікти історичних наративів слугують маркером наявності інших конфліктів, які не відображаються в підручниках історії.

Суттєвим чинником безпекових проблем на території колишнього СРСР слугують претензії РФ на збереження та розширення своєї сфери впливу, та втручання у внутрішні справи сусідніх держав, від інформаційних спецоперацій до терактів і військових інтервенцій.

Отже, ще одна суттєво важлива класифікація полягає у поділі на колишній імперський центр, держави, залежні від нього в теперішньому часі, та держави, яким вдалось позбавитись цієї залежності.

---

¹⁹ Volkan, V. D. (2021). Chosen traumas and their impact on current political/societal conflicts. In *Social Trauma—An Interdisciplinary Textbook* (pp. 17-24). Springer, Cham.

²⁰ Volkan, V. D. (2009, December). Large-group identity, international relations and psychoanalysis. In *International Forum of Psychoanalysis* (Vol. 18, No. 4, pp. 206-213). Taylor & Francis Group.

Заключні зауваження

Таким чином, виходячи з наведеної сукупності класифікаційних параметрів, індикаторів стану і динаміки окремих соціальних систем, даних про різницю соціальних траєкторій різних країн, а також спостережень за формуванням ідентичностей в різних країнах, можна зробити попередній висновок, що використання терміну «пострадянський простір/пострадянські країни» підпадає під істотні методичні і методологічні обмеження.

Через питому наявну різницю в управлінських моделях різних країн, наявному політичному різноманітті та застосовуваних практиках прийняття колективних рішень, вживання цього терміну в політичних науках не є доцільним – виглядає помилковим намагатися звести в одну класифікаційну категорію занадто різні об'єкти і системи.

В різних країнах можна спостерігати різні розподіли уявлень про персональні і колективні права і свободи, які зумовлюють питому різну структуру соціальних комунікацій, різні патерни соціальної мобільності і наявне соціальне різноманіття. Це спостерігається в різноманітті патернів утворення і функціонування малих груп, їхньої взаємодії, в тому числі, з великими групами і спільнотами, яке проявляється, зокрема, в готовності до масових громадських акцій, волонтерської діяльності, утворення об'єднань, організацій і соціальних інституцій.

Отже, вживання терміну «пострадянський простір/пострадянські країни» в галузі соціальної антропології не є достатньо обґрунтованим і виглядає некоректним.

Культурне різноманіття і різноманіття наявних соціокультурних практик також демонструють значну різницю між країнами. Практично відсутній усталений спільний символічний простір, в рамках якого можна було б казати про якусь спорідненість. Тобто, в галузі культурної антропології вживання цього терміну не є доцільним. Як приклад, ми можемо згадати а) зловживання ностальгійною символікою СРСР в одних державах, б) її законодавчу заборону, або в) байдужість до цієї символіки за відсутності формальної заборони в інших.

Сукупність безпекових показників, як то індикатори тероризму, ставлення до насильства, виробництво, продаж і купівля зброї, інституційна і не-інституційна участь в конфліктах, як внутрішніх так і зовнішніх, участь в військових і безпекових союзах, демонструє суттєве різноманіття, яке не дозволяє вживати термін «пострадянський простір/пострадянські країни» в галузі кризової антропології і безпеки.

Якщо на початковому періоді політичних реформ і соціальних перетворень 1991-1995 можна було простежити деякі спільні закономірності, то вже починаючи з 2002-2004, різні країни демонструють питому різні соціальні і політичні траєкторії, що не дозволяє об'єднувати їх в тотожні класифікаційні категорії.

Найімовірніше, більш детальний аналіз також продемонструє істотну різницю в структурі і функціонуванні в галузях освіти, науки, технологій, інновацій, стану інфраструктури, транспорту і логістики.

Таким чином, методичні підстави для вживання цього терміну умовно залишаються в історичних науках, на правах інших аналогічних історичних визначень як то «країни колишньої Римської імперії», «країни колишньої Британської імперії», «країни колишньої Речі Посполитої», «країни колишньої Австро-Угорської імперії» тощо.

Активне і невибіркоче вживання терміну «пострадянський простір/пострадянські країни» радше можна вважати ознакою постімперських політтехнологій: з одного боку це свідчить

про імперське спотворення оптики аналітика, яке не дозволяє бачити різноманіття колишніх колоній з центру митрополії, з іншого – це є маніпуляцією суспільною думкою через нав'язування хибних кліше і когнітивних спотворень, притаманних неоімперському сприйняттю, навантаженому ресентиментом²¹.

Виходячи з наведених міркувань, ми закликаємо колег бути вкрай обережними і дотримуватися методичної коректності і обґрунтованості при використанні цього терміну і аналогічних визначень, які вже втратили своє сенсове наповнення, не віддзеркалюють наявної соціальної реальності і перетворилися на псевдо-терміни, на політологічні кліше маніпулятивної і пропагандистської спрямованості.

Посилання

1. Dallin, A. (1992). Causes of the Collapse of the USSR. *Post-Soviet Affairs*, 8(4), 279-302.
2. Amsler, S. (2007). *Theorising social change in Post-Soviet countries: critical approaches*. Peter Lang.
3. Kobrinskaya, I. (2007). The post-Soviet space: from the USSR to the Commonwealth of Independent States and beyond. In *The CIS, the EU and Russia* (pp. 13-21). Palgrave Macmillan, London.
4. Nadel, S. F. (2013). *The theory of social structure*. Routledge.
5. Isaacs, R., & Polese, A. (2016). *Nation-building and identity in the Post-Soviet space: New tools and approaches*. Routledge.
6. Taylor, S. (2009). *Narratives of identity and place*. Routledge.
7. Woodward, K. (2003). *Understanding identity*. Hodder Arnold.
8. O'Leary, T., & Williams, T. (2012). Managing the social trajectory: a practice perspective on project management. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 60(3), 566-580.
9. Briassoulis, H. (2009). Factors influencing land-use and land-cover change. *Land cover, land use and the global change, encyclopaedia of life support systems (EOLSS)*, 1, 126-146.
10. Openko, I., Kostyuchenko, Y. V., Tykhenko, R., Shevchenko, O., Tsvyakh, O., Ievsiukov, T., & Deineha, M. (2020). Mathematical modelling of postindustrial land use value in the big cities in Ukraine. *International Journal of Mathematical, Engineering and Management Sciences*, 5(2), 260-271.
11. Amici, V., Maccherini, S., Santi, E., Torri, D., Vergari, F., & Del Monte, M. (2017). Long-term patterns of change in a vanishing cultural landscape: A GIS-based assessment. *Ecological Informatics*, 37, 38-51.
12. McGillivray, M., & Noorbakhsh, F. (2007). Composite indexes of human well-being: Past, present and future. In *Human Well-Being* (pp. 113-134). Palgrave Macmillan, London.

---

²¹ Krickovic, A. (2014). Imperial nostalgia or prudent geopolitics? Russia's efforts to reintegrate the post-Soviet space in geopolitical perspective. *Post-Soviet Affairs*, 30(6), 503-528.

13. Kešeljević, A. (2007). Indexes of economic freedom—An outline and open issues. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, 25(2), 223-243.
14. Borowski, K. (2018). Testing 65 equity indexes for normal distribution of returns. *Journal of Economics & Management*, 34, 5-38.
15. Zouaoui, A., Al Qudah, A., & Ben-Arab, M. (2017). World corruption perception index analysis. *Research Journal of Finance and Accounting*, 8(24).
16. Knutsen, C. H. (2010). Measuring effective democracy. *International Political Science Review*, 31(2), 109-128.
17. Пушкар, В. (2021). Світові цінності: альтернативна географія. *Social Transformation Sentinel*, Vol 2, Issue 1, 31-40.
18. Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. *Online readings in psychology and culture*, 2(1), 2307-0919.
19. Volkan, V. D. (2021). Chosen traumas and their impact on current political/societal conflicts. In *Social Trauma—An Interdisciplinary Textbook* (pp. 17-24). Springer, Cham.
20. Volkan, V. D. (2009, December). Large-group identity, international relations and psychoanalysis. In *International Forum of Psychoanalysis* (Vol. 18, No. 4, pp. 206-213). Taylor & Francis Group.
21. Krickovic, A. (2014). Imperial nostalgia or prudent geopolitics? Russia's efforts to reintegrate the post-Soviet space in geopolitical perspective. *Post-Soviet Affairs*, 30(6), 503-528.

Yuriy V. Kostyuchenko, Victor Pushkar
Social Transformation Group, Kyiv, Ukraine, yuriy.v.kostyuchenko@gmail.com,
pushkarua@gmail.com

"Post-Soviet space": social reality or political cliché?

Abstract: *The paper is devoted to the problem of application legitimacy of the definition "post-Soviet space" for countries that emerged in the former Soviet Union; a list of parameters and criteria required for the classification of social systems and for definition of their social and political trajectories is proposed, a preliminary assessment of the state and social trajectories of different countries of so-called "Post-Soviet space" is proposed, a preliminary conclusion was made about the significant methodological limitations of the term "post-Soviet space/post-Soviet countries" in social sciences.*

Keywords: Post-Soviet space, methodology, social and political trajectories, security, crisis anthropology